

СЕМАНТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ МІЖ НІМЕЦЬКИМИ ПОХІДНИМИ ПРИКМЕТНИКАМИ З НАПІВСУФІКСАМИ

Стаття присвячена дослідженню семантичних відношень між напівсуфіксальними прикметниками сучасної німецької мови. У розвідці проаналізовано варіантність, синонімію, антонімію, полісемію та омонімію німецьких напівсуфіксальних прикметників та описано шляхи виникнення одиниць із такою семантикою.

Ключові слова: семантичні відношення, варіантність, синонімія, антонімія, полісемія, омонімія, напівсуфікс, словотвірний тип, словотвірне значення, напівсуфіксальний прикметник.

Демберецкая М.П. Семантические отношения между немецкими производными прилагательными с полусуффиксами. *Статья посвящена исследованию семантических отношений между полусуффиксальными прилагательными современного немецкого языка. В работе проанализированы вариантность, синонимичность, антонимичность, полисемичность и омонимичность немецких полусуффиксальных прилагательных и описаны пути возникновения единиц с такой семантикой.*

Ключевые слова: семантические отношения, вариантность, синонимия, антонимия, полисемия, омонимия, полусуффикс, полусуффиксальное прилагательное, словообразовательный тип, словообразовательное значение.

Demberetska M.P. Semantic Relations between German Adjectives with Half-suffixes. *The article deals with investigation of semantic relations between German adjectives with half-suffixes. In this paper variation, synonymy, antonymy, polysemy and homonymy of German adjectives with half-suffixes are analysed and the ways of appearance of units with such semantics are described.*

Keywords: semantic relations, variation, synonymy, antonymy, polysemy, homonymy, half-suffix, an adjective with half-suffix, word-building type, word-building meaning.

Проблема взаємозв'язку між формою та змістом є однією з центральних у мовознавстві. Цей взаємозв'язок, як нам видається, найглибше можна дослідити на рівні словотворення, де всі елементи мають непросту, певним чином структуровану форму і непросту, також структуровану, семантику.

Окремі питання щодо семантичних відношень на рівні словотвору є достатньо опрацьованими, однак семантичні відношення у сфері німецького напівсуфіксального прикметника ще не були предметом детального розгляду мовознавців, що і зумовлює актуальність нашої розвідки.

Питання семантики в лінгвістичній науці не нове, воно пронизувало наукові праці від часів зародження науки про мову. Однак у дослідженні семантики і семантичних відношень зокрема в поле зору дослідників завжди потрапляли нові неопрацьовані ділянки, яким приділяли все більше уваги. У працях провідних лінгвістів досліджувалася синонімія афіксів (Н.О. Волкова), спільнокоренева синонімія (О.Л. Гінзбург, О.В. Душкін), взаємовідношення між словотвірними синонімами та варіантами (О.О. Іваннікова, І.Т. Вербовська), словотвірна синонімія та омонімія (І.І. Ковалик), а також взаємодія словотвірних засобів (О.В. Рембецька).

Семантичним аспектам словотворення в системі німецької мови свої розвідки присвячували Р.І. Виноградова, О.С. Юханов (словотвірні синоніми з префіксами та напівпрефіксами), Л.Е. Зейгерман, А.І. Норанович (синонімія словотвірних моделей), Н.Г. Іщенко (синонімія спільнокорених іменників). Як бачимо, предметом розгляду була передусім синонімія.

Поняття «словотвірні синоніми» інтерпретується в лінгвістичній літературі по-різному. Цей термін використовується як для позначення похідних слів зі спільним словотвірним значенням, оскільки для словотвору важливий збіг у значенні не всієї смислової структури, а того спільного, що характерне для цілого ряду слів, тобто їх словотвірного значення [4: 10], так і для позначення лексичних синонімів, що мають ту саму твірну основу та синонімічні афікси.

Ми, услід за Р.З. Мурясовим, розуміємо словотвірну синонімію як загальний термін, що охоплює три види синонімії: синонімію напівсуфіксів, синонімію словотвірних типів і їх часткових словотвірних значень та синонімію напівсуфіксальних прикметників [6: 60].

На основі порівняння структури словотвірних типів та словотвірних значень, що ними виражаються, можна виявити семантичні відношення між ними: синонімію, антонімію, варіантність, полісемію та омонімію. Про всі перераховані типи семантичних відношень будемо говорити як про відношення на трьох рівнях: на рівні напівсуфіксів, на рівні словотвірних типів та на рівні похідних напівсуфіксальних прикметників.

Основна мета цієї розвідки полягає в описі семантичних відношень між похідними напівсуфіксальними прикметниками на трьох перерахованих вище рівнях. Досягнення окресленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) проаналізувати явище варіантності в системі напівсуфіксальних прикметників; 2) описати шляхи виникнення словотвірних синонімів; 3) дослідити явище антонімії напівсуфіксальних прикметників; 4) спробувати провести межу між словотворчою полісемією та омонімією.

Проаналізувавши вибрані з німецьких словників похідні прикметники з напівсуфіксами *-artig*, *-fähig*, *-fertig*, *-förmig*, *-haftig*, *-haltig*, *-kräftig*, *-lustig*, *-malig*, *-mäßig*, *-mütig* (*mutig*), *-selig*, *-sinnig*, *-süchtig*, *-tüchtig*, *-widrig* та *-würdig*, ми визначили, що вони можуть перебувати в різних семантичних відношеннях один з одним. Такими відношеннями є варіантність, синонімія, антонімія, полісемія та омонімія.

Щодо словотвірної варіантності, зазначимо відразу, що це не словотвірна синонімія, хоча на сторінках наукових праць нерідко спостерігається змішування словотвірних синонімів із варіантами одного і того ж слова. Одні лінгвісти розглядають варіантні модифікації слова як певний надлишок у мові (Н.А. Лук'янова), як недолік природної мови (В.А. Аврорін), як аномальне явище (К.С. Горбачевич), інші – як невід'ємну властивість мови, що функціонує, без якої її зміна та розвиток немислимі (В.І. Кодухов, А.А. Воронов).

Варіативність у німецькій мові не можна визначити на рівні словотвірних типів. Її можна визначити лише на матеріалі окремих похідних прикметників.

Найбільш імовірним видається визнання того, що варіанти похідних прикметників виникають у результаті:

1) відмінності в словотвірній формі напівсуфіксальних прикметників, що мають першим компонентом чисту основу або форму множини іменників (йдеться про похідні прикметники з твірною основою – іменником): *gall-süchtig* – *gallensüchtig*;

2) приєднання до однієї і тієї ж основи суфікса прикметників *-haft* або розширеного його варіанта – напівсуфікса *-haftig*: *leibhaft* – *leibhaftig*, *wahrhaft* – *wahrhaftig*;

3) відмінності між словами, що належать до різних (німецького, австрійського, швейцарського) мовних узусів. Так, австрійському *strapatzfähig* відповідає німецьке *strapazierfähig*.

Говорячи про **синонімію** афіксів, зазначимо, що багато з них є співвідносними в семантичному плані: *-artig* із *-haft*: *märchenartig* – *märchenhaft*, *-würdig* із *-wert*: *bemerkungswürdig* – *bemerkungswert*, *-bereit* із *-fertig*: *dienstbereit* – *dienstfertig*.

Відношення синонімії існує також між словотвірними типами, як от $S+{-förmig}=S_{konkr}+{-artig}$ для позначення зовнішньої подібності або $S(V, S/V, P)+{-süchtig}=A(S)+{-sinnig}=S(A)+{-mütig}=S(V, S/V)+{-lustig}$ для позначення схильності до названого твірною основою. Так, низка лінгвістів розуміє під словотвірними синонімами «однокореневі мотивовані слова, утворені за повністю або частково синонімічними типами» [7: 37]. Л.А. Араєва виходить із того, що «словотвірні синоніми є результатом взаємодії синонімічних словотвірних типів, наслідком їх своєрідної боротьби за сферу впливу» [1: 71].

Що ж до словотвірної синонімії в рамках німецького похідного прикметника, то вона виникає в результаті:

1) приєднання до однієї і тієї ж кореневої морфеми суфікса та напівсуфікса: *beugungsfähig* – *beugbar*.

Поява таких словотвірних синонімів пов'язується з фонетичними закономірностями. Так, за граматику Дуден, суфікс *-bar* можна додавати майже до кожного перехідного дієслова – простого, похідного чи складного. Але у випадках як із похідними дієсловами *vereinigen* або *verwirklichen*, де утворення з *-bar* блоковане з огляду на гарне звучання та вимову, на допомогу приходить напівсуфікс *-fähig* (він поєднується не з похідними дієсловами, як *-bar*, а з віддієслівними іменниками на *-ung*: *vereinigungsfähig*, *verwirklichungsfähig*, *besserungsfähig* та т. ін.). Із часом з'явилася тенденція вводити *-fähig* у конструкції пасивно-модальних прикметників, яка стала поштовхом до появи численних синонімів: *transportierbar* – *transportfähig*; *verwendbar* – *verwendungsfähig* [12: 524–525].

2) приєднання до однієї і тієї ж кореневої морфеми напівсуфікса та компонента складного слова: *schulfähig* – *schulreif*, *erbfähig* – *erbberechtigt*, *dienstfertig* – *dienstefrig*;

3) приєднання до однієї і тієї ж кореневої морфеми синонімічних напівсуфіксів: *seefähig* – *seetüchtig*, *funktionsfähig* – *funktionstüchtig*, *kugelartig* – *kugelförmig*.

Інколи в один ряд може стати кілька словотвірних синонімів (поєднання, приміром, другого та третього пунктів): *seetüchtig – seefähig – seefest*;

4) приєднання одного і того ж напівсуфікса до синонімічних твірних основ (одна з твірних основ, зазвичай, іншомовного походження): *anpassungsfähig – akommodationsfähig, existenzfähig – daseinsfähig – lebensfähig, konkurrenzfähig – wettbewerbsfähig*;

5) приєднання одного і того ж напівсуфікса до твірних основ, семантично зв'язаних між собою: *erwerbsfähig – arbeitsfähig, waffenfähig – wehrfähig – kampffähig – kriegsdienstfähig*, де семантика слова *Waffe(n)* може входити в семантику слова *Wehr*, а семантика слова *Wehr (sich wehren)* – у семантику слова *Kampf (kämpfen)* і разом із ним – у семантику складного слова *Kriegsdienst*, або *fingerfertig – handfertig*, де *Finger* – складова поняття *Hand*, чи *zungenfertig – mundfertig*, де *Zunge* – входить у *Mund*.

Інколи синонімічне значення може передаватися за допомогою твірної основи, що якимсь чином зв'язана з іншою твірною основою (наприклад, *Mund – Zunge – reden*) та іншим напівсуфіксом: *mundfertig – zungenfertig – redselig*;

б) приєднання до твірних основ, які містять певні спільні семантичні ознаки, синонімічних напівсуфіксів та суфіксів: *marktfähig – absetzbar – verkäuflich*.

Є випадки, коли значення прикметників з однаковою твірною основою та синонімічними афіксами повністю збігаються. У такому разі маємо справу з так званими словотвірними дублетами, критеріями для виявлення яких є взаємозамінність у будь-яких контекстах, тобто відсутність у них додаткової дистрибуції: *ochsig – ochsenmäßig, beruflich – berufsmäßig, schulisch – schulmäßig, beamtenhaft – beamtenmäßig, fahrplanmäßig – fahrplangemäß, breitartig – breitig, wellenartig – wellenförmig* і т.д.

Але існування таких дублетів (їх кількість є невеликою) не є постійним явищем у мові, оскільки вони виконують одну і ту саму номінативну функцію. У більшості випадків серед спільнокореневих прикметників існують семантичні та стилістичні відмінності. Так, у синонімічній парі *fuchsmäßig – fuchsig* напівсуфікс *-mäßig* надає носію ознаки таких рис лисиці, як 'хитрий, лицемірний', а суфікс *-ig* указує на рудий колір лисиці або її злісність. А в синонімічній парі *gesetzmäßig – gesetzlich* попри спільний лексико-семантичний варіант 'законний', перше слово має ще значення 'закономірний', а друге – 'легальний' [3: 35–36].

Як і словотвірну синонімію, словотвірну *антонімію* розуміємо як загальний термін, що охоплює три види антонімії: антонімію афіксів, антонімію словотвірних типів та антонімію напівсуфіксальних прикметників.

Афікси-антоніми такі: *-mäßig – -widrig, -voll – -los, -reich – -arm, -haltig – -los*.

На рівні словотвірних типів антонімічними є, передусім, типи *A (Adv)+-artig, A (S)+-mäßig, S+-gemäß* зі словотвірним значенням 'відповідний названому твірною основою' та тип *S+ -widrig* зі словотвірним значенням 'невідповідний названому твірною основою'.

Словотвірні антоніми в рамках німецьких напівсуфіксальних прикметників виникають у результаті:

1) приєднання антонімічних напівсуфіксів до однієї і тієї ж твірної основи: *gesetzmäßig* – *gesetzwidrig*, *vorschriftsmäßig* – *vorschriftswidrig*, *dienstmäßig* – *dienstwidrig*, *geschmackwidrig* – *geschmackvoll*;

2) приєднання напівсуфікса та другого частотного компонента до однієї і тієї ж твірної основи: *berufsmäßig* – *berufsfremd*;

3) приєднання одного і того ж суфікса до антонімічних твірних основ: *großmütig* – *kleinmütig*, *kugelförmig* – *quadratförmig*;

4) приєднання напівсуфіксів (чи суфікса та напівсуфікса) із тотожним значенням до антонімічних твірних основ: *redselig* – *schweigsam*.

Як бачимо, система словотвірної антонімії не так широко розгалужена, як, приміром, словотвірна синонімія. Однак, мова – система, що здатна заповнювати пробіли у своїй організації. Так, для того, щоб передавати значення, протилежні існуючим, почали утворюватись антонімічні напівсуфікси: поряд із *-fähig* виник *-unfähig*, із *-tüchtig* – *-untüchtig*, із *-würdig* – *-unwürdig*. Правда, ці новоутворення називають поки що не напівсуфіксами, а другими компонентами складних прикметників. Можливо, вони ще не набули такого ступеня частотності, щоб уважатись напівсуфіксами. Однак кількість утворених із їх допомогою прикметників для вираження значення протилежного існуючому постійно зростає: *dienstunfähig* – *nicht dienstfähig*, *aktionsunfähig* – *nicht aktionsfähig*; *seeuntüchtig* – *nicht seetüchtig*; *kreditunwürdig* – (*als etwaiser Kreditnehmer*) *finanziell nicht vertrauenswürdig*.

Оскільки *-fähig*, *-kräftig* та *-tüchtig* – словотвірні синонімічні напівсуфікси, то антонімічні їм напівсуфікси, утворені за допомогою префікса *un-*, можна помінати місцями: *geschäftstüchtig* – *geschäftsunfähig*, *schlagkräftig* – *schlagunfähig*.

Є також випадки додавання префікса *un-* до вже «готового» напівсуфіксального прикметника: *unbußfertig* – (*christl. Rel.*): *nicht bußfertig*; *unzurechnungsfähig* – *nicht zurechnungsfähig*.

Полісемія та омонімія – види системних зв'язків, закономірність, яка проходить через всю будову мови, а не часткові явища, що спостерігаються на окремих мовних ділянках. «Багатозначність та омонімія (як, зрештою, і синонімія) – свідчення того, що між планом вираження (тобто мовними одиницями) та планом змісту (тобто тією комунікацією, яку треба передати за допомогою мови) немає повного паралелізму: ємкіший за об'ємом та набагато менший за структурною організацією план змісту не має однозначної відповідності простіших за формою та менших за кількістю одиниць плану вираження» [10: 71].

Щодо досліджуваних нами мовних одиниць, то можна зазначити, що кількість напівсуфіксів сучасної німецької мови обмежена і не відповідає численним відтінкам понять, що виражаються окремими словами. Ця кількісна обмеженість досліджуваних словотвірних засобів, з одного боку, та широта їхніх значень, із другою, призводить до того, що один і той самий напівсуфікс може виражати не лише різні відтінки одного і того самого значення, а й зовсім різні значення: багатозначність переходить в омонімію.

Розмежувати полісемію й омонімію дуже нелегко. Так, П.А. Соболева пропонує вважати омонімічними словотвірні афікси, що приєднуються до різних частин мови [8 : 22]. Ряд учених не підтримує такої точки зору. Ми також не вважаємо себе її прихильниками, хоча б з огляду на те, що, виходячи з нашого матеріалу, такий поділ неможливий уже тому, що ми дуже часто маємо справу з так званою подвійною спрямованістю мотивації, наприклад, похідний прикметник відповідає одночасно двом різним типам деривації (*fragwürdig* ← *fragen*, *fragwürdig* ← *Frage*).

Словотвірна полісемія простежується знову ж таки на всіх трьох словотвірних рівнях: на рівні напівсуфіксів, на рівні словотвірних типів і на рівні похідних напівсуфіксальних прикметників.

За І.С. Улухановим, критерії омонімії афіксів (точніше афіксальних морфів) аналогічні критеріям омонімії слів: омонімічними слід вважати всі ті формально тотожні афіксальні морфи (а отже, і напівсуфікси), значення яких не мають тотожних компонентів. Якщо такі компоненти є, то афікс – полісемантичний. Сполучуваність зі словами тотожних чи різних частин мови та можливість передбачити значення, виходячи з цієї сполучуваності, не відіграє ніякої ролі. «Афікси можуть мати різні значення або бути омонімічними у поєднанні зі словами однієї і тієї ж частини мови і навіть з одним і тим самим словом ... та тотожні значення у поєднанні зі словами різних частин мови» [9: 113].

Словотвірна полісемія та омонімія на рівні словотвірних напівсуфіксів переходить у словотвірну полісемію та омонімію на рівні словотвірних типів. «Омонімічними словотвірними типами можуть бути такі сукупності похідних слів, які характеризуються однаковими словотвірними зв'язками, різними словотвірними значеннями та афіксами, що фонетично збігаються» [2: 156].

Результати наших досліджень показали, що на рівні словотвірних типів німецьких похідних прикметників із напівсуфіксами має місце полісемія (як і на рівні напівсуфіксів): *S+/-artig* може виражати два часткових словотвірних значення 'внутрішньо подібний до названого твірною основою' та 'зовнішньо подібний до названого твірною основою', *S+/-fertig* – три словотвірні значення: 'придатний до названого твірною основою', 'здатний піддатись названому твірною основою' та 'готовий до названого твірною основою' (те саме можна сказати про словотвірні типи *V+/-fertig*, *S/V+/-fertig*), *S+/-süchtig* (*V+/-süchtig*) – може передавати словотвірні значення 'схильний до названого твірною основою' та 'такий, який страждає від названого твірною основою'.

Всі перераховані вище словотвірні типи ми вважаємо полісемантичними, а не омонімічними, оскільки між їхніми словотвірними значеннями, хоча і різними, все ж можна простежити певний семантичний зв'язок. Цей факт можна пояснити і тим, що напівсуфікси, які входять у перераховані словотвірні типи як словотвірні форманти, перегукуються певним чином із самостійними лексичними одиницями, від яких походять, що, власне, і не дає нам права називати їх суфіксами.

Отже, розглянувши такі семантичні відношення між німецькими напівсуфіксальними прикметниками, як варіантність, синонімія, антонімія, полісемія та омонімія, зазначимо, що більшість із названих семантичних відношень проходить відразу трьома паралелями: на рівні словотвірних афіксів, на рівні словотвірних типів та на рівні похідних прикметників.

Словотвірні варіанти виникають, як правило, унаслідок приєднання того самого напівсуфікса до різних форм однієї і тієї ж твірної основи. Основним шляхом виникнення словотвірних синонімів є приєднання одного і того самого або тотожних словотвірних афіксів (у нашому випадку – це напівсуфікси, суфікси та другі частотні компоненти) до однієї і тієї ж або тотожних твірних основ. Словотвірні антоніми утворюються, зазвичай, у результаті приєднання антонімічних афіксів до однієї і тієї ж твірної основи або приєднанням одного і того ж афікса до протилежних за значенням твірних основ. Словотвірна полісемія також широко представлена в системі напівсуфіксальних прикметників, насамперед, на рівні словотвірних типів. Явище словотвірної омонімії спостерігається серед досліджуваних одиниць вкрай рідко.

Поглиблюючи семантичний аналіз похідних напівсуфіксальних прикметників німецької мови, було би доцільно в наших подальших розвідках зупинитись на функціонуванні досліджуваних одиниць (саме словотвірних варіантів, синонімів, антонімів та багатозначних напівсуфіксальних прикметників) у мовленні.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Араева Л.А.** К вопросу о словообразовательной синонимии / Л.А. Араева // Вопросы словообразования в индоевропейских языках. Проблемы семантики. – Томск : изд-во Томского ун-та, 1990. – С. 70–79.
2. **Балалькина Э.А.** Русское словообразование / Э.А. Балалькина, Г.А. Николаев. – Казань : изд-во Казанск. ун-та, 1985.
3. **Зейгерман Л.Э.** Синонимия однокоренных прилагательных в современном немецком языке / Л.Э. Зейгерман // Ученые записки МГПИ им. В.И. Ленина. – М., 1968. – № 317 : Вопросы немецкой филологии. – С. 16–30.
4. **Земская Е.А.** Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская. – М. : Просвещение, 1973.
5. **Ищенко Н.Г.** Синонімія спільнокореневих похідних іменників сучасної німецької мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Н.Г. Ищенко; Київ. держ. лінгв. ун-т. – К., 2001.
6. **Мурашов Р.З.** К понятиям «модель» и «значение» в словообразовании / Р.З. Мурашов // Вопросы романогерманской филологии. – М., 1975. – С. 52–62.
7. **Скорнякова М.Ф.** Морфемный и словообразовательный анализ : [учебно-справочное пособие : для студентов-заочников I-II курсов фак. рус. яз. и лит. пед. ин-тов] / М.Ф. Скорнякова. – М. : Просвещение, 1981.
8. **Соболева П.А.** Словообразовательная полисемия и омонимия / П.А. Соболева. – М. : Наука, 1980.
9. **Улуханов И.С.** Словообразовательная семантика в русском языке и принципы её описания / И.С. Улуханов. – М. : Наука, 2004.
10. **Шендельс Е.И.** Многозначность и синонимия в грамматике / Е.И. Шендельс. – М. : Наука, 1970.
11. **Deutsches Wörterbuch**: [hrsg. von R. Wahrig]. – Burfild ; Güterslon : Bertelsmann Lexikon Verlag, 1997.
12. **Duden**. Grammatik der deutschen Gegenwartssprache : [5. völlig neu bearb. und erw. Aufl.]. – Mannheim ; Leipzig ; Wien ; Zürich : Dudenverl., 1995.